

Мирослава Кругляк,
к.філос.н., доцент кафедри філософії,
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана

ВВЕДЕННЯ БОГОСЛОВ'Я ЯК ГАЛУЗІ ЗНАНЬ: ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ

Мирослава Кругляк. Введение богословия как отрасли знаний: вызовы и угрозы.

Включение в перечень специальностей богословия как отдельной специальности создает ряд проблем, которые касаются соблюдения принципов светского государства, а также научных стандартов. В связи с профессиональным характером богословия существует угроза, что введение богословия может способствовать клерикализации. Кроме того, возникает вопрос соотношения богословия и религиоведения в образовательной системе.

Ключевые слова: богословие, религиоведение, система образования, стандарты научных исследований.

Виокремлення у переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти¹, окремого розділу — богослов'я (код спеціальності — 041) привертає увагу до викликів, які виникають у зв'язку з цим. Оскільки богослов'я є конфесійним, то існування такої спеціальності в державному переліку суперечить принципу позаконфесійності, який належить до основоположних принципів як світської держави, так і наукових досліджень релігії. Ця суперечність набуває особливої гостроти, враховуючи, що в чинному законі «Про вищу освіту» у п. 2 розділу XV «Прикінцеві та перехідні положення» зазначено: «Під час проходження в установленому законодавством порядку вищим духовним навчальним закладом процедури ліцензування та акредитації освітньої програми за спеціальністю «Богослов'я», створення та діяльності аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради цього вищого духовного навчального закладу за галуззю знань «Богослов'я» документи про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання викладачів (педагогічних і науково-педагогічних працівників) і членів спеціалізованої вченої ради, видані вищими духовними навчальними закладами, вважаються еквівалентними відповідним документам, що видаються в установленому законодавством порядку»¹. У зв'язку з цим слід зауважити, що надання можливості духовним закладам присуджувати наукові ступені та вчені звання, які будуть еквівалентними до визнаних державою, важко тлумачити інакше, аніж сприяння на державному рівні розмиванню стандартів науковості, а також ле-

¹ Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII — Електронний ресурс: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page5>

галізації проникнення в науку спеціальності, яка є явно сумнівною з точки зору наукового підходу.

Звісно, богослов'я (чи теологія)¹, як явище духовної культури, має давню традицію і продовжує існувати в сучасному суспільстві. Як і багато інших соціальних та інтелектуальних практик, воно цілком має право на існування, а також на певну увагу з боку держави, однак оскільки богослов'я є насамперед релігійним феноменом, то і в законодавстві воно має розглядатись насамперед як явище, що відноситься до сфери релігії. Якщо ж намагатись розглядати його як галузь освіти чи науки, то при визнанні державою богослов'я в такій ролі неминуче виникає напруга, пов'язана із необхідністю дотримання світських стандартів в освіті, а також стандартів наукового дослідження. Тож метою даної статті є розгляд декотрих проблемних моментів, пов'язаних із суперечністю, яка виникає між конфесійним характером богослов'я і спробою його включення до освітньої системи світської держави, а особливо до визнаних державою галузей, у яких можуть готуватись наукові кадри.

Введення богослов'я іноді розглядається як наближення до європейських стандартів, адже в освітніх системах багатьох європейських країн присутня теологія. Однак при цьому не враховується, що єдиних жорстких загальноєвропейських стандартів щодо окремих спеціальностей не існує, в освітній системі кожної з європейських країн формується як набір спеціальностей загалом, так і свої традиції щодо ставлення до теології. Можливо, в ряді європейських країн теологія залишається своєрідним спадком попередніх епох, коли освітня система в процесі історичного розвитку дедалі більше набувала світського характеру, теологія ж поступово опинялась на периферії, не будучи, однак, цілковито витісненою із освітньої системи. Але з вітчизняної освітньої системи теологія досить довгий час була виключена, і хоч винятково світський характер освіти за радянських часів насаджувався примусово, однак відокремлення освітньої сфери від впливу церкви — це одна з прикметних рис сучасних світських суспільств, тож теперішні намагання повернути теологію в освітню систему виглядають як спроба відновити історичний рудимент.

Крім того, у системі освіти багатьох європейських країн простежується тривала традиція існування приватних освітніх закладів, а державна регламентація освіти загалом слабша. Це дозволяє теології знайти нішу, де принцип конфесійності не суперечить принципу світськості освіти, яка надається в державних закладах. Допоки підготовка бого-

¹ Хоча між поняттями «богослов'я» й «теологія» існують відмінності, в контексті даної статті ці поняття вживатимуться як синоніми.

словів здійснюється в межах приватних релігійних навчальних закладів, які не претендують на державне визнання і підтримку, така роль богослов'я не викликає заперечень. Однак поява можливості визнавати на державному рівні наукові ступені, присуджені в межах певного конфесійного закладу, в українській освітній системі означає державну підтримку не тільки певних конфесій, а й проникнення в науку позанаукових практик.

Зрештою, у західних країнах теж виникає проблема, пов'язана із тим, що існування теології в системі освіти є легітимізацією відходу від наукових стандартів. Так, німецький дослідник Г. Альберт зазначає: «Теологічні факультети... є нічим іншим, як інституційною резиденцією апологетичного і догматичного мислення в сфері наукового дослідження і навчання»¹. Аналізуючи ліберальну теологію як найменш догматичний і найбільш відкритий до науки теологічний напрямок, Г. Альберт показує, що представники цієї теології якоюсь мірою намагаються застосовувати критичний метод, властивий для наукового пізнання, однак, побачивши, що послідовний рух у цьому напрямку веде до атеїзму, вони зрештою припиняють критичне дослідження, коли ключові засади віровчення опиняються під сумнівом. Тобто, на думку Г. Альберта, представники ліберальної теології ладні бути критичними у другорядних питаннях, однак у найважливіших питаннях вони залишаються догматичними, а теологічні факультети, існуючи нарівні з іншими факультетами, тим самим породжують хибне враження, ніби теологія є наукою, тоді як насправді ці факультети продукують радше не наукове знання, а ідеологію.

Загалом, богослов'я, як певна сфера інтелектуальних пошуків, цілком має право на існування, але ж саме в ролі конфесійного явища, яке існує в межах релігійних навчальних закладів, а не як наукова дисципліна, яка б давала можливість отримувати наукові ступені і вчені звання, визнані державою.

Тим більш, за умов, коли релігія вивчається з позицій наукового підходу в межах академічного релігієзнавства, й існує спеціальність «релігієзнавство», особливо гостро постає питання про те, яким чином богослов'я співвідноситиметься із релігієзнавством. Якщо богослов'я — це вивчення релігії з конфесійної точки зору, то введення такої спеціальності в освітню систему відверто порушуватиме принцип нейтральності й неупередженості, що належить до основних вимог наукових досліджень. Оскільки наукове дослідження релігії здійс-

¹ Альберт Х. Трактат о критическом разуме / Пер с нем., вступ. ст. и примеч. И. З. Шишкова. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 152.

нюється в межах релігієзнавства, тоді богослов'я або просто дублюватиме релігієзнавство (у тому випадку, якщо богословські дослідження дотримуватимуться стандартів, прийнятих в академічному релігієзнавстві), або ж, у випадку, якщо богослов'я ставитиме конфесійні вимоги вище за наукові, воно виходитиме за межі науки й відрізнятиметься від релігієзнавства, однак в такому разі буде недоречним визнання державою наукових ступенів з богослов'я.

Звісно, не будь-яке дослідження в межах богослов'я (чи теології) суперечить науковим стандартам. У матеріалах круглого столу «Обличчя релігієзнавства в сучасному світі», опублікованих у часописі «Філософська думка» (№3, 2013) одне з обговорюваних питань стосувалось конфесійного, або ж богословського релігієзнавства. Ряд учасників круглого столу зазначили, що декотрі дослідження в межах богословського релігієзнавства можуть бути цілком прийнятними для науковців, однак лише за умови, що ці дослідження здійснюються відповідно до наукових процедур. Так, М. Смірнов пропонує таке ставлення до конфесійних досліджень: «Ставлення до них світського релігієзнавства має визначатися змістом цих досліджень, а не віросповіданням їхніх авторів. Якщо конфесійна нормативність у них не перебиває вираженості підходу і використовуються в науковому сенсі аналітичні дії, то результати можуть стати елементом релігієзнавчих знань у цілому»¹. Схожої думки дотримується і К. Антонов: «Водночас слід зазначити, що ідея конфесійного релігієзнавчого дослідження в минулому далеко не завжди працювала в суто негативному напрямку. Як приклади можна навести коло журналу «Антропос», католицьку «релігієлогію» в соціалістичній Польщі, протестантську феноменологію релігії. Однак про позитивне значення таких феноменів можна говорити лише тоді, коли вони свідомо прагнуть вписатися в нормальне наукове співтовариство і вести полеміку в його рамках, коли правила гри такого співтовариства вони ставлять у цілому вище, ніж специфічно конфесійні правила гри»². Тобто, існують приклади, коли дослідження, здійснені представниками богослов'я, не виходять за межі наукового дискурсу і можуть становити інтерес і цінність для науковців. Проте виникає питання: чим такі богословські дослідження відрізняються від релігієзнавчих? Чи не буде богослов'я в такому випадку просто дублювати релігієзнавство?

Деякі учасники згаданого круглого столу вважають, що наукові дослідження релігії — це царина лише релігієзнавства. Вони зазначають, що богословські дослідження, які здійсню-

¹ Обличчя релігієзнавства в сучасному світі. Круглий стіл «Філософської думки» і «Релігієзнавчих нарисів» // Філософська думка. — 2013. — №3. — С. 31.

² Там само.

ються відповідно до наукових стандартів, тим самим виходять за межі конфесійного богослов'я і стають релігієзнавчими. Так, О. Міхельсон стверджує: «Я абсолютно переконана, що не буває ніякого конфесійного та позаконфесійного релігієзнавства — є наука, релігієзнавча чи ні, от і все. У людини можуть бути будь-які погляди, вона може бути віруючою людиною або батюшкою-вільнодумцем — будь ласка. Але при цьому вона може написати чудові наукові роботи, де буде використовувати наукову методологію — чому ми повинні називати це конфесійним релігієзнавством? Це буде просто релігієзнавство, а якщо це теологія — то теологія, і релігієзнавство тут ні до чого»¹. Такий же погляд і у В. Єленського: «...коли дослідження релігії стає науковим, воно перестає бути конфесійним, а самі дослідники абстрагуються від своїх релігійних переконань»². Тобто, релігієзнавці визнають, що декотрі праці в межах конфесійного релігієзнавства (богослов'я чи теології) відповідають критеріям, необхідним для наукових досліджень. Однак в такому разі ці конфесійні дослідження нічим не відрізняються від релігієзнавчих, тож їх варто відносити саме до релігієзнавчих.

Отже, хоча немає сумніву, що декотрі дослідження в межах богослов'я здійснюються відповідно до наукових стандартів і можуть бути корисними й для академічного релігієзнавства, однак при цьому виникає ще одна проблема: яка частка таких досліджень у самому богослов'ї? Навіть якщо не маргінальна, то й явно не ключова. Адже слід враховувати, що богослов'я ставить за першочергову мету розвиток і обґрунтування певної релігійної доктрини, а не неупереджене її вивчення. Тож богословський підхід виявляється неминухо навантажений ідеологічним дискурсом, який не відповідає вимогам до наукового дослідження, навіть якщо при цьому окремі дослідження в межах богослов'я є цілком прийнятними з точки зору науки. Тому від релігієзнавців можна почути й застереження щодо конфесійного релігієзнавства. Наприклад, Р. Сафронов стверджує: «Конфесійне релігієзнавство мені здається дуже дивним і дуже небезпечним; до нього потрібно підходити з обережністю, це як «от радянська наука» і «не радянська наука». Як немає радянської фізики як наукового напрямку, так і не може бути конфесійного релігієзнавства»³. На небезпеку того, що конфесійне релігієзнавство може вести до профанації науки і обслуговування ідеологічних запитів тієї чи іншої конфесії,

¹ Обличчя релігієзнавства в сучасному світі. Круглий стіл «Філософської думки» і «Релігієзнавчих нарисів» // Філософська думка. — 2013. — №3. — С. 33.

² Там само.

³ Там само. — С. 34.

особливо в пострадянському суспільстві, вказують також К. Антонов і Є. Арінін¹.

Справді, їхні застереження особливо актуальні, коли йдеться про пострадянське суспільство. В сучасній українській науці загальний рівень гуманітарних досліджень, у тому числі й релігієзнавчих, досить низький, і це значною мірою обумовлене колишньою ідеологізацією гуманітаристики за радянських часів. Якщо йдеться про дослідження релігії, то ставлення до неї тоді визначалось насамперед ідеологічними чинниками, й радянські релігієзнавчі дослідження здійснювались переважно в межах так званого наукового атеїзму, головною метою якого, попри його назву, було не стільки суто наукове дослідження, скільки критика релігії і пропаганда та утвердження атеїстичного світогляду.

Іноді це використовують як один із аргументів на користь введення богослов'я в освітню систему: апелюючи до переслідування релігії за радянських часів, введення богослов'я розглядають як відновлення історичної справедливості. Однак при цьому не враховують, що становище колишнього переслідуваного не обов'язково слугує гарантією його правоти. С. Поварнін ще на початку минулого сторіччя описав один з некоректних прийомів у суперечці, коли за умов утисків свободи слова в декого виникає спокуса використати досить непривабливу хитрість: якщо важко навести змістовні аргументи на захист своєї позиції, дехто намагається спекулювати на становищі жертви, стараючись викликати симпатію у читачів не переконливістю свого підходу, а своїм становищем постраждалого від утисків. Причому цим прийомом, на думку Поварніна, користувались багато порожніх голів². Тож переслідування релігії за радянських часів, як і те, що релігієзнавчі дослідження в той період явно постраждали через ідеологічність і псевдонауковість наукового атеїзму, не означає, що шкода, завдана радянським ідеологічним підходом, буде компенсована завдяки введенню богослов'я.

Навпаки, введення богослов'я з ідеологічних причин якраз означало б продовження радянської практики ідеологізації, хоча й під іншою вивіскою. Російський релігієзнавець В. Нікітін, порівнюючи релігієзнавство, богослов'я і науковий атеїзм, зазначає: «...головна відмінність релігієзнавства від богослов'я і наукового атеїзму у сфері проблематики полягає в тому, що якщо в богослов'ї і науковому атеїзмі проб-

¹ Обличчя релігієзнавства в сучасному світі. Круглий стіл «Філософської думки» і «Релігієзнавчих нарисів» // Філософська думка. — 2013. — №3. — С. 31, 33.

² Поварнин С.И. Спор: О теории и практике спора (Глава 15. Усложнение и видоизменение палочных доводов) — Электронный ресурс: http://www.e-reading.club/chapter.php/45415/19/Povamin_-_Iskusstvo_spora.html

лема з'ясування справжньої картини світу є головною, то в релігієзнавстві такої проблеми немає взагалі. Якщо богослов'я і науковий атеїзм обов'язково відповідають на питання, як влаштований світ, то релігієзнавство обмежується відповіддю на інше питання: що говорять про устрій світу різні релігії»¹. Є й інша відмінність: богослов'я і науковий атеїзм намагаються переконати слухачів у істинності лише якоїсь однієї світоглядної системи (тобто, що істину містить віровчення певної конфесії, або ж що всі релігії помиляються, а істину містить атеїзм). Натомість релігієзнавство дотримується принципу світоглядного нейтралітету, подаючи інформацію про різні системи поглядів на релігію і залишаючи питання про їх істинність «за дужками». Таке співставлення показує, що і богослов'я, і радянський науковий атеїзм, попри їхнє протилежне ставлення до релігії, тим не менш виявляються подібними за своєю метою і за способом підходу до розмаїття релігійних переконань. Обидва ці способи дослідження релігії схожим чином відрізняються від релігієзнавства, яке являє собою вивчення релігій з наукової точки зору. Таким чином, введення богослов'я як спеціальності, з якої можуть присуджуватись наукові ступені та вчені звання, означатиме не виправлення історичної несправедливості, а заміну однієї псевдонаукової спеціальності іншою.

Враховуючи це, слід зазначити, що для українських гуманітаріїв на сучасному етапі особливо важливо якраз дбати про утвердження принципів науковості, подолання ідеологізації, підвищення якості дослідницьких стандартів, а от введення явно сумнівної в науковому плані дисципліни тільки розхитуватиме і так не найсильніші стандарти, адже узаконюватиме присутність в інтелектуальному дискурсі дисципліни, в якій вже на рівні основних засад допускається певна конфесійна упередженість і толерується відхід від принципів науковості.

Конфесійний характер богослов'я створює і декотрі проблеми в юридичній площині, адже в разі визнання державою фахівців, підготованих у певному духовному навчальному закладі, що існує в межах певної конфесії, це породжує конфлікт із принципом світського характеру державної освіти. Простіше кажучи, включення богослов'я в перелік спеціальностей може стати ще одним кроком, який сприяє клерикалізації. Подібна ситуація простежується в Росії, де відверта державна підтримка православ'я і намагання включити релігійно орієнтовані дисципліни в систему освіти досить часто слугують саме клерика-

¹ Никитин В.Н. Религиоведение или богословие? // Здравый смысл. — 2001. — № 21. — Электронный ресурс: <http://humanism.su/ru/magazine.phtml?issue=2001.21-02>

лізації, втручанню церковних структур у світські інституції. Тож цей негативний досвід мав би стати засторогою для українських реформаторів, навіть якщо вони керуються найкращими намірами.

Хоча в українському суспільстві існує кілька найбільших конфесій, і жодна не займає явно домінуючої позиції, це дещо послаблює загрозу клерикалізації, однак не відвертає її цілком. Ілюстрацією може бути нещодавній випадок звільнення начальниці управління культури Львівської міськради Ірини Магдиш після того, як вона зазначила в інтерв'ю, що в деяких віддалених районах єдина розвага — церква, і це відкриває дорогу до зловживань: наприклад, у деяких школах у вестибюлі стоїть фігура Божої матері, обкладена квітами, своєрідний вівтар. «Іноді я там застала моменти, коли під час уроків діти стояли як на лінійці перед цим вівтарем, а пастор правив службу. На моє запитання, чому діти тут, а не на уроках, ніхто не знайшов, що відповісти»¹. Здавалось би, тут справді явне зловживання з боку церкви, однак львівський мер, А. Садовий, у відповідь на лист ієромонаха УГКЦ, отця Юстина Бойка, вибачився перед віруючими та представниками церкви і зазначив, що не зможе працювати в одній команді з Магдиш. Звісно, це окремий випадок, але тим не менш, він є досить небезпечним симптомом: після оприлюднення даних про те, що представник церкви явно порушував законодавче положення про відокремлення школи від церкви, саме церква мала б вибачитись і взятись за розслідування дій свого представника. Однак натомість мер вибачився перед віруючими і церквою за свою підлеглу, яка виступала проти незаконного втручання священнослужителя в навчальний процес у державній школі, і тим самим мер Львова показав, що по суті, він схвалює клерикалізацію. Хоча його вибачення викликало контроверсійну реакцію, і багато львів'ян несхвально сприйняли такий крок свого мера, але цей випадок є свідченням того, що вже є реальна загроза, коли священнослужитель втручається у роботу світських освітніх закладів, іноді відверто порушуючи закон, і при цьому спробу вказати на незаконність таких дій декотрі представники церкви сприймають з обуренням, як образу церкви. Тож введення спеціальності «богослов'я» може бути кроком, який відкриє дорогу до подальших зловживань з боку тієї чи іншої конфесії.

Отже, наведені міркування підводять до висновку, що введення богослов'я в перелік освітніх спеціальностей, а особливо надання можливості духовним закладам присуджувати нау-

¹ Центр и окраины. Как Львов стал успешным туристическим центром и почему львовян это бесит: <http://life.pravda.com.ua/culture/2015/10/5/201217/>

кові ступені та вчені звання, які будуть еквівалентними до визнаних державою, породжує ряд потенційно небезпечних наслідків, пов'язаних із загрозою розмивання наукових стандартів, а також клерикалізації. Хоча богослов'я є досить багатогранним явищем, і не всі його вияви не відповідають вимогам до наукових досліджень, однак можлива небезпека, що розпливчастість, нечіткість меж між різними видами богослов'я даватиме підстави для постійної підозри в ненауковості навіть тих досліджень, які виконані на належному науковому рівні. За таких умов було б доречно пов'язувати наукове вивчення релігії лише з релігієзнавством, і визнавати наукові ступені та вчені звання в царині дослідження релігії тільки з цієї спеціальності. Богословські ж навчальні заклади мають розглядатись насамперед як церковні, а не освітні, й тим більш не наукові установи. Якщо в декотрих із цих закладів ведуться наукові дослідження на належному рівні, ці заклади могли б отримати акредитацію для підготовки релігієзнавців, але лише за умови виконання тих вимог, які висуваються до світських закладів; серед цих вимог однією з ключових має бути дотримання принципу позаконфесійності. Це б уможливило визнання тих досліджень в межах богослов'я, які відповідають науковим стандартам, і водночас убезпечило б від можливої загрози, коли на державному рівні визнаватимуться наукові ступені і вчені звання, надані закладами, метою яких є насамперед релігійна пропаганда, а не наукові дослідження.

Myroslava Kruhlyak. PhD in Philosophy, Docent at Philosophy Department of the Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

THE INTRODUCTION OF THEOLOGY AS A BRANCH OF KNOWLEDGE: THREATS AND CHALLENGES

The article is devoted to some threats associated with introduction of theology in the educational system. If spiritual institutions have right to award degrees and academic titles which are be equivalent to state-recognized, this may lead to erosion of academic standards, and also to clericalization. Although some theological studies meet the requirements of scientific research, some other perform rather propaganda function, not research one. This situation gives grounds to suspicion of theological works being biased, this suspicion can be extended even for works that are made at the appropriate academic level. In such circumstances it would be appropriate to associate the academic study of religion only with speciality, known in Ukrainian as «religieznavstvo» (academic study of religion), and recognize academic degrees and academic titles in the field of the study of religion only in this speciality. The theological educational institution should be considered primarily as a church, not only the educational structure. If some of these institutions provide research at an appropriate level, these institutions can receive state-recognized accreditation of specialty «religieznavstvo», but only if they follow the principle of detachment from any confession. This would make possible the recognition of those studies within theology that meet scientific standards, and at the same time would secure educational system from possible threats of recognizing at the state level scientific degrees and academic titles

awarded by institutions whose purpose is primarily religious propaganda, not science research. It can also be helpful in reducing the threat of clericalization, which can be increased in the case of introduction of theology in the educational system. Moreover, in a situation where a post-Soviet humanities have not yet overcome the consequences of previous style of indoctrination, it would be appropriate now to avoid any indoctrination, including that can be related with theology.

Key words: theology, study of religions, system of education, scientific standards.

References

1. Albert H. *Traktat tiber kritische Vernunft* [Russian edition: Al'bert H. *Traktat o kriticheskom razume / Per s nem., vstup. st. i primech. I. Z. Shishkova.* — M.: Editorial URSS, 2003 — s.152.]
2. Centr i okrainy. *Kak L'vov stal uspeshnym turisticheskim centrom i pochemu l'vovjan jeto besit* — interview with I.Mahdysh in *Ukrayins'ka pravda*. Available at: <http://life.pravda.com.ua/culture/2015/10/5/201217> (Last accessed 29 November 2015) [In Russian]
3. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 09, 2015 № 266 «On the list of disciplines and specialties, which trains candidates Higher Education». Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF> (Last accessed 29 November 2015) [In Ukrainian].
4. Law of Ukraine “On Higher Education” dated July 01,2014 № 1556-VII. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page5> (Last accessed 29 November 2015) [In Ukrainian]
5. Nikitin V.N. *Religiovedenie ili bogoslovie?* [Academic study of religion or theology?] // *Zdravyj smysl*, 2001 — № 21. Available at: <http://humanism.su/ru/magazine.phtml?issue=2001.21-02> (Last accessed 29 November 2015) [In Russian]
6. *Oblychchya relihiyevnavstva v suchasnomu sviti. Kruhlyy stil «Filosofs'koyi dumky» i «Relihiyevnavchykh narysiv»* [Portrait of religious studies in the modern world. Round table of “Filosofska dumka”(Philosophical Thought) and “Essays on Religious Studies”] / K.Antonov, Ye. Arinin, S. Holovashchenko, V. Yelenskyi, S. Karasiova, O. Kyseliov, I. Kozlovskyi,P. Kostyliiev, O. Mikhelson, R. Safronov, M. Smirnov, O. Stepanova, I. Strenski, O. Tymoshchuk, A. Tiurin, A. Hvithamar // *Filosofs'ka dumka.* — 2013. — № 3. — pp. 5—38. [In Ukrainian]
7. Povarnin S. I. *Spor: O teorii i praktike spora (Glava 15. Uslozhnenie i vidoizmenenie palochnyh dovodov)* [Dispute: Theory and practice of dispute (Chapter 15. The increasing complexity and variations of argumentum ad baculum] Available at: http://www.e-reading.club/chapter.php/45415/19/Povarnin_-_Iskusstvo_spora.html (Last accessed 29 November 2015) [In Russian]

Стаття надійшла 08.11.2015